

مرکز مدیریت حوزه های علمیه

رساله سطح ۳

راههای نفوذ ربا در معاملات بانکی

استاد راهنما: حجة الاسلام والمسلمین سید محمد علی بلادیان

استاد مشاور: حجة الاسلام والمسلمین سید ناصر هاشمی فخر

محقق: امیر یزدان پرست

پاییز ۱۳۹۷

کلیه حقوق این رساله اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ...
برای نگارنده محفوظ است؛ نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

اهداء به پیشگاه:

آقا و مولایمان حضرت حجت بن الحسن العسکری روحی لشراب مقدمه الضاء و نائب بر حقشان امام خامنه ای که اگر قابل باشیم کمی
از هزاران سرباز لشکرگاه ولایتشان باشیم.

شکر

در اینجا شایسته است از باب «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» از تمامی بزرگان و عزیزانی که در سیر مطالعه و تدوین این رساله، مرایاری نمودند مراتب قدر دانی و حق شناسی خود را برابرز نمایم:

حضرت حجت الاسلام و المسلمین سید محمد علی بلا دیان دام غزه که در تدوین پایان نامه استاد راهنمای بنده بودند.

حضرت حجت الاسلام و المسلمین سید ناصر شامی فخر دام غزه که در تدوین پایان نامه استاد مشاور بنده بودند.

و نیز بر خود واجب می دانم که به طور ویژه از زحمات طاقت فرسای حضرت آیت الله موسوی جزایری دامت برکاته که از شروع تحصیل در علوم دینی و حوزوی تا کنون، در سایه تربیت و عنایت ایشان بوده ایم شکر و قدر دانی نمایم.

در پایان، برای پدر و مادر و همسر عزیزم و نیز همه دوستانی که در این سیر همراهی نمودند، در آستان پروردگار مهربان، ارج و اجر، توفیق و سلامت و سعادت هر دو جهان را خواستارم.

چکیده

پس از انقلاب اسلامی ایران تلاشهای بسیاری در جهت اسلامی سازی ارکان حکومت صورت گرفت؛ که نتیجه آن در نظام بانکی کشور، تدوین و اجرای قانون بانکداری بدون ربا بود. اکنون با گذشت بیش از ۳۰ سال از تصویب و اجرای این قانون در ایران، از دیدگاه جمعی از علما و مردم، در بسیاری از موارد، نوع قانون و یا نحوه اجرای آن، مستلزم ربوی شدن فعالیت های بانکی شده است؛ و راه های گریز شرعی پیشنهاد شده در قانون، ماهیت بانکداری ربوی را تغییر نداده؛ و مبتنی بر مشروعیت حیل ربا، ظاهر شرع حفظ شده؛ و در عمل، قرض به شرط زیاده با تضمین اصل و فرع سرمایه، در اکثر معاملات آن محقق شده است. این اشکال، باعث شد پژوهش حاضر شکل گیرد و برای نشان دادن راه های نفوذ ربا در معاملات بانکی، به بررسی قوانین بانکی موجود و نحوه اجرای آنها در نظام بانکی کشور، پردازد. بررسی های صورت گرفته نشان داد که امکان راه یابی ربا در معاملات بانکی، چه از طریق قوانین و چه در اجرا و عمل به آن قوانین، در موارد زیر وجود دارد:

- ۱- اشتراط زیاده در تسهیلات یا سپرده های قرض الحسنه، مانند: قرض به شرط قرض، اعطای تسهیلات با توجه به کارکرد حساب جاری و ...
- ۲- قراردادهایی که با ترکیب چند عقد، یا ضمیمه کردن شروطی به عقد موضوع قرارداد، تفاوتشان با عقد قرض ربوی از بین برود و در مجموع، اصل و فرع سرمایه در آنها تضمین شود؛ مانند: تسهیلات فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک و ...
- ۳- اشتراط و اخذ جریمه دیرکرد
- ۴- خرید و فروش اوراق مشارکتی که به همراه تضمین اصل و فرع منتشر و مبادله می شوند
- ۵- تنزیل اسناد بدهی
- ۶- نبود قصد جدی در معاملات بانکی و انجام صوری قراردادها
- ۷- گرایش نظام بانکی موجود، به حقیقت بهره در عمل

کلیدواژه : ربا، معاملات بانکی، قوانین بانکی، قرض ربوی، نفوذ ربا، حیل ربا، بانکداری بدون ربا،

بانکداری اسلامی

فهرست اجمالی مطالب

مقدمه	۱
بخش اول : کلیات و مفاهیم	۵
فصل اول : مفاهیم	۵
فصل دوم: کلیات	۲۴
بخش دوم : راههای نفوذ ربا در قوانین بانکی	۶۳
فصل اول : اشتراط زیاده در تسهیلات یا سپرده های قرض الحسنه	۶۳
فصل دوم : استفاده از شروط ازبین برنده تفاوت قرارداد با عقد قرض ربوی یا حيله	
"ترکیب عقود"	۷۱
فصل سوم : اشتراط و اخذ خسارت و جریمه دیرکرد	۷۶
فصل چهارم : خرید و فروش اوراق بهادار	۸۵
فصل پنجم : تنزیل اسناد بدهی (بیع دین)	۹۰
بخش سوم : راههای نفوذ ربا در اجرای قوانین بانکی	۹۵
فصل اول : نبود قصد جدی	۹۵
فصل دوم : گرایش نظام بانکی موجود، به حقیقت بهره (ربا) در عمل	۱۰۰
نتیجه گیری	۱۰۸
فهرست منابع	۱۱۲

«فهرست تفصیلی مطالب»

۱	مقدمه
۱	تعریف و تبیین موضوع
۱	پیشینه تحقیق
۲	ضرورت تحقیق
۲	اهداف و انگیزه های تحقیق
۳	سؤالات تحقیق
۳	الف) سؤال اصلی :
۳	ب) سؤالات فرعی :
۳	فرضیه های تحقیق
۳	کاربرد نتایج تحقیق
۴	روش تحقیق
۵	بخش اول : مفاهیم و کلیات
۵	فصل اول : مفاهیم
۵	گفتار اول : تعریف ربا
۵	۱- معنای لغوی ربا
۵	۲- معنای اصطلاحی ربا
۵	۱- ربای معاملی
۶	۲- ربای قرضی
۶	۳- فرق ربا و سود
۷	گفتار دوم : ماهیت بانک
۸	گفتار سوم : ماهیت پول امروزی

گفتار چهارم : معاملات موجود در بانکداری اسلامی.....	۱۱
۱- تعریف عقد و قرارداد.....	۱۱
عقد.....	۱۱
قرارداد.....	۱۱
۲- عقود شرعی استفاده شده در نظام بانکی.....	۱۱
۲-۱- فعالیت‌های بانکی در جانب تجهیز منابع.....	۱۲
(۱) سپرده قرض الحسنه (عقد قرض) :.....	۱۲
(۲) سپرده های سرمایه گذاری مدت دار(عقد وکالت).....	۱۳
۲-۲- فعالیت‌های بانکی در جانب تخصیص منابع.....	۱۴
*قراردادهای مشارکتی.....	۱۵
(۱) مضاربه.....	۱۵
(۲) مزارعه.....	۱۶
(۳) مساقات.....	۱۶
(۴) مشارکت.....	۱۷
ویژگی های قراردادهای مشارکتی:.....	۱۷
*قراردادهای مبادله ای با بازدهی ثابت:.....	۱۷
(۵) فروش اقساطی (بیع نسبه).....	۱۸
(۶) اجاره به شرط تملیک.....	۱۸
(۷) خرید دین.....	۱۹
(۸) مباحه.....	۱۹
ویژگی های عقود با بازدهی ثابت:.....	۲۰
*قراردادهای مبادله ای با بازدهی متغیر:.....	۲۰
(۹) معاملات سلف (بیع سلم).....	۲۰
(۱۰) جعاله.....	۲۱
(۱۱) استصناع.....	۲۱

۲۲	ویژگی های عقود با بازدهی متغیر.....
۲۳	۲-۳- خدمات بانکی.....
۲۴	فصل دوم: کلیات
۲۴	گفتار اول : تحریم ربا در ادیان الهی.....
۲۴	۱- تحریم ربا در سایر ادیان الهی.....
۲۵	۲- تحریم ربا در اسلام.....
۲۵	۱-۲- قرآن.....
۲۷	۲-۲- روایات.....
۲۹	۲-۳- اجماع.....
۲۹	۲-۴- عقل.....
۲۹	گفتار دوم : موارد خروج از حریم ربا.....
۲۹	الف) خروج حکمی.....
۳۰	۱- ربا میان پدر و فرزند.....
۳۰	۲- ربا بین زن و شوهر.....
۳۰	۳- ربای مسلمان از کافر حربی.....
۳۰	ب) خروج موضوعی (حیل ربا).....
۳۱	تحلیل کلی نسبت به راههای فرار از ربا.....
۳۳	نگاه عرف به گونه های ربا.....
۳۳	روایات و گریز از ربا.....
۳۴	۱. روایات ربای دادوستدی.....
۳۸	۲. روایات ربای در وام.....
۴۴	بررسی راههای فرار از ربا.....
۴۴	(۱) بیع عینه.....

بیع شرط.....	۴۴	(۲)
خرید و فروش اسکناس.....	۴۵	(۳)
ضمّ ضمیمه غیر جنس.....	۴۵	(۴)
هبه معوضه.....	۴۶	(۵)
قرض بصورت جعاله.....	۴۶	(۶)
راه های شناسایی حیل غیر جائز.....	۴۷	
۱. نبود قصد جدی در قرارداد.....	۴۷	
• انواع نبود قصد جدی در معاملات.....	۴۹	
۲. سفیهانه و غیر عقلایی بودن حيله.....	۵۳	
۳. وجود حکمتهای تحریم ربا در حيله.....	۵۴	
۴. عدم تفاوت حيله، با قرض ربوی، در نگاه عرف.....	۵۷	
۱,۴. حيله تغییر عنوان.....	۵۸	
۲,۴. حيله ترکیب عقود یا ضمیمه کردن شروط.....	۶۰	
نتیجه گیری.....	۶۱	
بخش دوم : راههای نفوذ ربا در قوانین بانکی.....	۶۳	
فصل اول : اشتراط زیاده در تسهیلات یا سپرده های قرض الحسنه.....	۶۳	
۱- اشتراط زیاده عینی.....	۶۳	
۱-۱- اخذ کارمزد غیر متعارف.....	۶۴	
۱-۲- اخذ زیاده غیر متعارف در ازای ارائه برخی خدمات.....	۶۵	
۲- اشتراط زیاده حکمی.....	۶۵	
۲-۱- اشتراط حق شرکت در قرعه کشی جوائز.....	۶۵	
۲-۲- قرض به شرط قرض.....	۶۷	
الف) سپرده گذاری برای اخذ وام.....	۶۷	

- ب) مسدود کردن بخشی از سپرده..... ۶۸
- ۲-۳- تخفیف و یا معافیت سپرده گذاران از جهت کارمزد و یا حق الوکاله..... ۶۹
- ۲-۴- اعتبار در حساب جاری..... ۷۰
- ۲-۵- اعطای وام قرض الحسنه یا تسهیلات با توجه به کارکرد حساب جاری..... ۷۰

فصل دوم : استفاده از شروط ازبین برنده تفاوت قرارداد با عقد قرض ربوی یا حيله

- "ترکیب عقود" ۷۱
- ۱- استفاده از این شروط در سپرده های سرمایه گذاری مدت دار..... ۷۲
- ۲- استفاده از این شروط در تسهیلات فروش اقساطی..... ۷۲
- ۳- استفاده از این شروط در تسهیلات اجاره به شرط تملیک..... ۷۲
- ۴- استفاده از این شروط در تسهیلات جعاله..... ۷۲
- ۵- استفاده از این شروط در تسهیلات سلف..... ۷۳
- ۶- استفاده از این شروط در تسهیلات مشارکت و مضاربه..... ۷۳

فصل سوم : اشتراط و اخذ خسارت و جریمه دیرکرد ۷۶

- نظریه اول : «جریمه تأخیر تأدیه» برای جبران ضرر بانک..... ۷۷
- نظریه دوم : «جریمه تأخیر تأدیه» بعنوان تعزیر مالی متخلف..... ۷۸
- نظریه سوم : «جریمه تأخیر تأدیه» از باب «جبران کاهش ارزش پول در اثر تورم»..... ۷۹
- نظریه چهارم : «جریمه تأخیر تأدیه» بعنوان وجه التزام..... ۸۰
- نظریه پنجم : فرق گذاری بین عقود مشارکتی و غیر آن..... ۸۲
- نتیجه گیری..... ۸۴

فصل چهارم : خرید و فروش اوراق بهادار ۸۵

- ۱- اوراق سهام..... ۸۵
- ۲- اوراق با نرخ سود متغیر (اوراق مشارکت)..... ۸۶

فصل پنجم : تنزیل اسناد بدهی (بیع دین) ۹۰

بررسی حکم تنزیل از نظر فقهی ۹۰

۱- مالیت اسناد تجاری ۹۰

۲- خرید و فروش بدهی ها ۹۱

۳- خرید و فروش اسکناس ۹۲

نتیجه گیری ۹۳

بخش سوم : راههای نفوذ ربا در اجرای قوانین بانکی ۹۵

فصل اول : نبود قصد جدی ۹۵

علائم نبود قصد جدی در معاملات ۹۵

۱- عدم اطلاع و آشنایی کافی نسبت به عقد مورد نظر ۹۵

۲- عدم پایبندی نسبت به مفاد عقد ۹۶

۲-۱- عدم قبول خسارت ناشی از نوسان قیمت، نقص یا تلف کالا ۹۶

۲-۲- عدم انجام موضوع عقد ۹۶

۲-۳- امتناع از دریافت کالایی که بصورت سلف برای بانک خریداری شده ۹۷

۲-۴- دریافت سود ثابت و عدم محاسبه سود قطعی و اخذ سود بدون توجه به میزان سود دهی

قرارداد ۹۷

۲-۵- صوری بودن قرارداد و فاکتورسازی ۹۹

فصل دوم : گرایش نظام بانکی موجود، به حقیقت بهره (ربا) در عمل ۱۰۰

الف) شواهد گرایش نظام بانکی به حقیقت بهره ۱۰۰

۱. رشد کمی عقود با بازده ثابت ۱۰۱

۲. تثبیت بازده عقود با بازده متغیر ۱۰۲

الف. عقد سلف ۱۰۲

ب. عقد جعاله: ۱۰۳

۱۰۴.....	تغییر ماهیت عقود مشارکتی.....	۳.
۱۰۵.....	(ب) علل گرایش به سمت بازده ثابت (حقیقت نظام بهره).....	
۱۰۶.....	فقدان اعتقاد کافی.....	۱.
۱۰۶.....	فقدان ساختار مناسب.....	۲.
۱۰۶.....	فقدان آموزش کافی.....	۳.
۱۰۷.....	فقدان اعتماد.....	۴.
۱۰۷.....	فقدان ضمانت اجرا.....	۵.
۱۰۸.....	فقدان فرصت آزمون و تجربه.....	۶.
۱۰۸.....	فقدان نظام تکمیل و ترمیم.....	۷.
۱۰۸.....	نتیجه گیری	
۱۰۹.....	سخن آخر.....	
۱۱۲.....	فهرست منابع	
۱۱۲.....	الف) کتاب ها.....	
۱۱۷.....	ب) مقالات.....	

مقدمه

بانکداری اسلامی پدیده‌ای نهایتاً شصت ساله است که واکنش گروهی از روشنفکران مسلمان به نقش بانک بعنوان یک واسطه مالی در فضای اقتصاد، تلقی می‌شد. این گروه از صاحب نظران مسلمان، با درک جایگاه و ضرورت وجود یک واسطه مالی در اقتصاد، سعی کردند به جای تحریم مطلق یا مقید بانک، آن را با آموزه‌های اسلام هماهنگ سازند. جمهوری اسلامی ایران، اولین کشوری نبود که سعی در حذف قوانین مغایر با اسلام از کل سیستم مالی خود داشت؛ ولی با پیروزی انقلاب اسلامی تلاشها در این زمینه، جان تازه‌ای یافت و رونق دوچندانی پیدا کرد. اکنون با گذشت بیش از سی سال از اجرای کج دار و مریز قانون بانکداری بدون ربا در ایران، لازم است قوانین موجود بانکی کشور و نحوه اجرای آنها، مورد ارزیابی قرار گیرد؛ تا روشن شود که معاملات رایج بانکی، چه میزان با دستورات اسلامی، از جهت غیرربوی بودن، انطباق دارند.

تعریف و تبیین موضوع

در این تحقیق، کلیه فعالیتهای بانکی (در جانب تجهیز منابع، تخصیص منابع و خدمات بانکی) از جهت ربوی نبودن، مورد بررسی قرار خواهد گرفت؛ و با بررسی قوانین بانکی موجود و نحوه اجرای آنها در نظام بانکی کشور، قوانین و فعالیتهایی که مستلزم ربا هستند، ذکر خواهد شد؛ و در هر مورد اگر راه حل مناسبی برای برون رفت از ربوی شدن معامله وجود داشته باشد ارائه خواهد گردید.

پیشینه تحقیق

از آنجا که تأسیس بانک در عصر جدید جزء مسائل مستحدثه می‌باشد؛ و از ابتدا، بانکها تحت قدرت و سلطه حکومتها بوده اند، شیعه تا قبل از انقلاب اسلامی زمینه‌ای برای بدست گرفتن نظام بانکی و اجرای قوانین اسلامی در آن نداشته است. البته برخی از علمای دوران پیش و روشنفکر چون شهید سید محمد باقر صدر و شهید مطهری و شهید بهشتی از قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به فکر تدوین قوانین لازم برای بانکداری اسلامی و برون رفت از بانکداری ربوی بوده اند؛ و در این زمینه تحقیقات و تألیفاتی داشته اند؛ و شاید بتوان این تألیفات را اولین گامها در زمینه بررسی راههای جلوگیری از نفوذ ربا در معاملات بانکی دانست. البته قبل از آن، کارهای مختصر و محدودی در مورد برخی از فعالیتهای بانکی صورت گرفته بود؛^۱ ولی این فعالیتهای علمی، فراگیر و شامل همه فعالیتهای بانکی نمی‌شد. بعد از پیروزی انقلاب و تشکیل حکومت اسلامی و ایجاد دغدغه و زمینه برای تدوین قوانین بانکداری بدون ربا، بسیاری از فقهاء و اندیشمندان اقدام به تألیفاتی در این خصوص نمودند که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد :

۱. مثلاً اول بار آقای میرزا حسن خسروشاهی رساله مختصری در خصوص سفته و سرقفلی نوشت و آن را به تأیید محقق

نائینی و محقق خوبی (با اندک تصرفات) رساند؛ رک: مرتضی مطهری، ربا، بانک - بیمه، ص ۷۴.

- ۱- ربا و بانکداری اسلامی - آیت الله ناصر مکارم شیرازی
- ۲- بررسی طرق فرار از ربا - آیت الله ناصر مکارم شیرازی
- ۳- حيله های شرعی و چاره جویی های صحیح - آیت الله ناصر مکارم شیرازی
- ۴- دلیل تحریرالوسیله (فقه الربا) - آیت الله علی اکبر سیفی مازندرانی
- ۵- درس خارج (بانکداری اسلامی) - آیت الله موسوی جزائری
- ۶- الگوی جدید بانکداری بدون ربا - سید عباس موسویان
- ۷- پول و بانکداری اسلامی - جواد ایروانی
- ۸- درآمدی بر شاخص های بانکداری اسلامی - محمدجواد محقق نیا و همکاران

امتیاز این تحقیق نسبت به پژوهش های گذشته میتواند جمع آوری اشکالات و راه حل های ارائه شده در زمینه بانکداری بدون ربا تا کنون و بیان آنها در ساختاری جدید باشد؛ و به این منظور لازم است نگاهی اجمالی ولی جامع به همه فعالیتهای جاری در سیستم بانکی کشور داشته باشیم تا پس از گذشت بیش از ۳۰ سال از عمر نظام بانکداری اسلامی ایران، ربوی نبودن آن را در بوته ارزیابی قرار دهیم.

ضرورت تحقیق

بدون تردید هدف اصلی انقلاب اسلامی، اجرای دین و دستورات الهی در همه بخش های جامعه بود؛ لذا پس از انقلاب، تلاشهای بسیاری در جهت اسلامی سازی ارکان حکومت، صورت گرفت؛ که نتیجه آن، در نظام بانکی کشور، تدوین و اجرای قانون بانکداری بدون ربا بود.

اکنون با گذشت بیش از ۳۰ سال از تصویب و اجرای این قانون، ضعف های بسیاری در این بخش نمایان شده؛ که شائبه ربوی بودن دادوستدهای بانکی را ایجاد نموده است؛ با توجه به تأکید و تشدید حرمت معاملات ربوی در شرع مقدس، در صورت ربوی شدن معاملات بانکی، بخش عظیمی از زندگی اقتصادی جامعه و معیشت مردم مبتلی به ربا خواهد شد؛ و این مسئله آثار سوء جبران ناپذیری از لحاظ اقتصادی و فرهنگی و معنوی بر جامعه خواهد گذاشت.

لذا ضروری نمود با بررسی مجدد قوانین بانکی و نحوه اجرای آنها در حال حاضر، راه های نفوذ ربا در معاملات بانکی را نشان دهیم؛ تا زمینه برای تحول جدی در نظام بانکی کشور فراهم گردد.

اهداف و انگیزه های تحقیق

یکی از اشکالاتی که در حال حاضر از سوی علما و مردم نسبت به نظام اسلامی مطرح می شود ربوی بودن معاملات بانکی رائج در بانکهای کشور است. از دیدگاه برخی از علما و مراجع تقلید در حال حاضر، روح ربا بر معاملات بانکی کشور حکمفرماست؛ و در برخی موارد، نوع قانون و یا نحوه اجرای آن، مستلزم ربوی شدن دادوستدهای بانکی شده است. مردم نیز می گویند: ولو توجیهات شرعی برای معاملات فعلی بانکی

وجود دارد، ولی در عمل، این سیستم بانکداری، فرقی با بانکداری ربوی که اساس آن را بهره و سود ثابت تشکیل می دهد ندارد.

این مسئله و همچنین تدریس موضوع "بانکداری اسلامی" در درس خارج فقه، توسط حضرت آیت الله موسوی جزایری (مد ظله العالی)، در سال های ۹۳ تا ۹۵ در اهواز، باعث شد، برای نشان دادن علل ربوی شدن معاملات بانکی، پژوهش حاضر شکل گیرد. بر همین اساس، هدف این تحقیق نمایاندن نقاط ضعف موجود در نظام بانکی کشور، از جهت راه یابی ربا در آن است، تا زمینه برای اصلاح سیستم بانکی کشور و ارائه الگویی نو در خصوص بانکداری بدون ربا فراهم گردد و گامی دیگر به سوی تحقق دستورات الهی در جامعه، برداشته شود.

سؤالات تحقیق

الف) سؤال اصلی:

راه های نفوذ ربا در معاملات بانکی چیست؟

ب) سؤالات فرعی:

۱- کلیات و مفاهیم اساسی مرتبط با «ربا در معاملات بانکی» کدام است؟

۲- راههای نفوذ ربا در قوانین بانکی چیست؟

۳- راههای نفوذ ربا در اجرای قوانین بانکداری اسلامی چیست؟

فرضیه های تحقیق

۱- مفاهیم اساسی مرتبط با «ربا در معاملات بانکی» عبارتند از: تعریف ربا، بانک، پول، عقود شرعی

بکار رفته در معاملات بانکی؛ و کلیات این موضوع عبارتند از: حکم ربا در اسلام و موارد خروج از حریم ربا

۲- اشتراط زیاده در تسهیلات یا سپرده های قرض الحسنه، استفاده از شروط ازبین برنده تفاوت قرارداد با عقد قرض ربوی، اشتراط و اخذ جریمه دیرکرد و تنزیل اسناد بدهی، از جمله راه های نفوذ ربا در قوانین بانکی است.

۳- گرایش نظام بانکی به حقیقت بهره در عمل، قصد نکردن عقد مورد نظر هنگام اخذ وام، ارائه فاکتور صوری جهت اخذ وام و مصرف وام در غیر موردش و ... موجب ربوی شدن معاملات بانکی خواهد بود.

کاربرد نتایج تحقیق

نتیجه این تحقیق از یک سو راه حل هایی در اختیار نظام بانکی کشور و مسئولین دلسوز و متشرع آن، جهت اصلاح برخی قوانین بانکی موجود قرار می دهد، تا معاملات بانکی به دور از ربا و منطبق بر موازین

شرعی صورت گیرد؛ و از سوی دیگر نکاتی را به عموم مردم متذکر می شود که در صورت رعایت نکردن آنها چه از سوی کارکنان بانک و چه از سوی مراجعه کنندگان به بانک (هرچقدر هم قوانین بانکی دقیق و خالی از ربا باشد)، ربا در داد و ستدهای ایشان راه پیدا خواهد کرد.

روش تحقیق

این تحقیق از نظر ابزارگردآوری اطلاعات به روش کتابخانه ای؛ و با استفاده از اسناد نوشتاری، نرم افزارهای علمی و سامانه‌های رایانه‌ای تنظیم شده است؛ و از نظر داده پردازی، تحلیلی و انتقادی است.

قلمرو تحقیق

این تحقیق از جهت بررسی نفوذ ربا در قوانین بانکی، به علم فقه اقتصادی و از جهت بررسی ضعف های اجرای قوانین بانکی، به علم مدیریت مربوط می شود و در این پژوهش به دنبال ارزیابی نظام بانکداری در ایران، پس از انقلاب تا کنون است.

بخش اول : مفاهیم و کلیات

همواره در هر تحقیق ابتدا مبادی تصویری و تصدیقی مسئله بیان می شود؛ سپس اصل موضوع مورد تحلیل و بررسی قرار می گیرد؛ ما هم در فصل اول از این بخش، به بیان مبادی تصویری و مفهوم شناسی واژه های اساسی این تحقیق می پردازیم؛ و در فصل دوم، مبادی تصدیقی و پیش فرضهای مربوط به این رساله را ارائه می نمائیم.

فصل اول : مفاهیم

قبل از شروع به تحلیل و بررسی اصل مسئله، ابتدا لازم است کلمات محوری این رساله چون ربا، بانک و پول را مفهوم شناسی نموده و تعریف دقیقی از هریک ارائه دهیم؛ و همچنین به بررسی اجمالی انواع معاملات جاری در سیستم بانکداری اسلامی بپردازیم.

گفتار اول : تعریف ربا

۱- معنای لغوی ربا

در بیشتر کتاب های لغت، ربا به معنی « زیادی » آمده است.^۱ ابن منظور می نویسد : معنای ربا در اصل، همانا زیادی است. وقتی گفته می شود : « ربا المال »، یعنی مال زیاد شد و رشد کرد.^۲ در قرآن نیز به همین معنا در چندین آیه به کار رفته است؛ مانند آیه ی (يَمْحَقُ اللَّهُ الْرِبَا وَ يُرِيبِي الصَّدَقَاتِ).^۳

۲- معنای اصطلاحی ربا

ربا در اصطلاح فقهی، در دو موضع تعریف می شود: ربا در معامله و ربای قرضی

۱- ربای معاملی

ربا در معامله عبارت است از مبادله ی دو کالای مثل هم، با دریافت اضافی؛ مانند فروش یک کیلو گندم با دو کیلو، یا یک کیلو به انضمام مبلغی اضافی.
ربا در معامله در صورتی که توأم با دو شرط زیر باشد حرام است :

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، صص ۳۰۴-۳۰۵؛ فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، صص ۱۳۷-۱۳۹.

۲. «الاصل فيه الزيادة، من ربا المال اذا زاد او ارتفع».

۳. بقره/۲۷۶. همچنین ربا در سوره ی رعد، آیه ۱۷ و نحل، آیه ۹۲ و حج، آیه ۵، به معنی لغوی آن آمده است.

الف - از نظر عرف هر دو کالای مورد مبادله، یک جنس و یک نوع محسوب شود؛ ولی اگر یک نوع حساب نشوند، مثلاً یک کیلو گندم با یک کیلو عدس با مقداری اضافی مبادله شود، مانعی ندارد.
ب- دو کالای مورد مبادله پیمانانه ای یا وزنی باشد؛ نه اینکه با شمردن یا با مشاهده فروخته شود.^۱

۲- ربای قرضی

ربای قرضی چه در زمان های گذشته و چه در عصر حاضر، رائج ترین نوع ربایی است که در جوامع مختلف وجود داشته و دارد، به این صورت که شخص، مالی به دیگری قرض دهد به شرط اینکه با مقداری زیادتر به وی بازگرداند؛ خواه به طور صریح شرط کند یا دادن قرض بر مبنای آن باشد. در حقیقت ربای قرضی، قرارداد قرضی است که در آن شرط زیادی شده است؛ و چنانکه از قرآن و سنت گذشت، چنین ربایی حرام است.

تعریف و شرائطی که برای ربای معاملی و قرضی بیان شد، قول مشهور فقهای شیعه^۲ و مضمون روایات زیادی^۳ است که به برخی از آنها در ضمن بحث اشاره خواهد شد.

۳- فرق ربا و سود

اعراب زمان جاهلیت تفاوتی میان ربا و سود قائل نبودند و می گفتند اگر شخصی کالایی را به بهای معلومی خریداری و آن را با قیمتی بیشتر بفروشد، کار خلافی انجام نداده است. به همین گونه اگر کسی مقدار معینی پول را با مقدار بیشتری پول معامله کند، دلیلی بر غیر مجاز بودن این معامله وجود ندارد چرا که تفاوتی بین این دو معامله نمی توان قائل شد؛ و استدلال می کردند که محتمل است که انسان به هنگام برخورد با نیازهای زندگی، امکانات تأمین نیازهای مذکور را در اختیار نداشته باشد، و چه بسا که این امکانات نتوانند در آینده فراهم آید. بنابراین اگر بستانکار از محل وام های اعطایی خود نتواند سودی بدست آورد، دلیلی ندارد که وجوه نقد خود را در اختیار بدهکار قرار دهد؛ و در این صورت بدهکار در تأمین نیازهای خود با مشکل مواجه خواهد شد. در صورتیکه اگر بهره مجاز باشد، بستانکار با توجه به بهره ای که در قبال اصل وام نصیبش خواهد گردید، طبیعتاً نسبت به تأمین نیازهای بدهکار تمایل نشان خواهد داد؛ و در عین حال بدهکار با رضایت خاطر به بازپرداخت اصل بدهی خود، همراه با بهره متعلقه آن اقدام خواهد نمود؛ چون پس از گشایش مالی، بازپرداخت وام دریافتی برای او به مراتب آسان تر از مشقت یا فقر و نیاز است. اینها دلایلی است که برای توجیه معاملات ربوی همانند سایر معاملات اقامه می شد.

ولی با اندکی تامل روشن می شود که «ربا» نوعی سود بردن ظالمانه و ناجوانمردانه است؛ و بین «بیع» و «ربا» تفاوت های بسیاری وجود دارد. «بیع» یعنی خرید و فروش؛ و آن عبارت است از سیستم توزیع. اساس

۱. امام خمینی، رساله نوین (مسائل اقتصادی)، ج ۲، ص ۱۹۸.

۲. بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ربا، ص ۱۸۶.

۳. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۱۳۲ و ۱۳۷ و ۱۴۰ و ۱۴۴.

خرید و فروش، یک نوع کار است؛ در خرید و فروش سالم، آن چیزی که منشاء سود بردن فروشنده می شود، پول و سرمایه نیست؛ بلکه منشا سود بردن او کاری است که می کند؛ او کالا را از جایی به جایی می برد و از دست کسی می گیرد و بدست دیگری می دهد و در این راه هرگونه خسارت و اتلافی به سبب این نقل و انتقال و یا نوسان قیمتها را نیز عهده دار می گردد و در نهایت سود معقولی را برای تلاش و هزینه های انجام شده برای خود منظور و کالا را مبادله می کند. اما در ربا مسئله اینطور نیست.^۱

در ربا مسئله این است که ربا خوار پول را قرض می دهد و این پول (چه اسکناس چه طلا و نقره) را که چیزی قابل بردن و سوختن است و ممکن است دزد آن را بزند و دچار آفت شود؛ رباخوار با قرض ربوی دادن، این آفت را هم از سرمایه خود دور می کند؛ حالا دیگر او مالک در ذمه است؛ یعنی مالک این پولی است که در ذمه فرد (وام گیرنده) است. اگر پول بسوزد از کیسه مقروض است و اگر دزد هم ببرد از او خسارت می خواهند؛ این پولی که اگر در خانه بود، لاقلاً ممکن بود آفت دزدی برای آن یک آفت محسوب شود؛ و او اینقدر باید به خود زحمت می داد که از این پول نگه داری کند؛ اکنون زحمت نگهبانی را هم از گردن خودش برداشته و به دیگری می دهد و در پایان مدت قرارداد، مطالبه اصل پول بعلاوه سود را می نماید. یعنی (رباخوار) با کم کردن زحمت خود به عنوان دائن، مطالبه پول می کند. در بیع اینگونه نیست؛ در بیع و معامله، حتی به شکل اجحافی اش بالاخره یک تحرکی، کاری، به زحمت افتادنی، خطر و تن به خطر دادنی و نگرانی در مورد نوسان قیمت ها، مسئله حمل و نقل و ... وجود دارد؛ ولی در ربا شخص از این دست پول به افراد نیازمند می دهد و از آن دست با مقداری اضافه می گیرد؛ و در نتیجه عده ای مرفه بی آنکه کاری انجام بدهند و ضامن خسارت و اتلاف آن باشند روز به روز بر ثروتشان افزوده می شود و افراد ضعیف روز به روز ضعیف تر می گردند؛ و سرانجام ربا وسیله ای برای استعمار و استضعاف و استثمار مردم توسط عده ای سرمایه دار خواهد گشت.^۲

گفتار دوم : ماهیت بانک

از زمانی که بشر به تولید کالای مازاد بر نیاز خود پرداخت و باب تجارت آغاز شد، ابتدا احتیاج به یک وسیله پرداخت و معیار ارزش تحت عنوان پول پیدا کرد؛ و با پیشرفت تجارت احتیاج به خدماتی از قبیل وصول مطالبات از خریداران دور و نزدیک و سپردن وجوه به جایی امن و مطمئن، یافت؛ که همین، نخستین علت پیدایش مؤسساتی به نام بانک در جهان به شمار می رود. گفتنی است که بانکها در آغاز کار، بصورت مؤسسات نگهدارنده و انتقال دهنده وجوه عمل می کردند؛ ولی مسئولان این مؤسسات به تدریج دریافتند که می توانند بخشی از وجوه را کدی را که نزدشان سپرده شده بود، وام بدهند؛ زیرا برداشت همه وجوه سپرده شده همیشه مورد درخواست صاحبان آنها نبود.

۱. رک: سید محمد حسینی بهشتی، بانکداری ربا و قوانین مالی اسلام، صص ۳۱-۴۰.

۲. رک: سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، صص ۲۰-۲۱.

امروزه بانک مؤسسه ای است که فعالیت آن جمع آوری پولها یا سرمایه های سرگردان در جامعه، جهت دادن آنها به سوی فعالیتهای اقتصادی، اعطای انواع تسهیلات و خدمات در زمینه امور مالی و اعتباری به مردم و سبب گردش چرخ اقتصادی کشور می باشد. در یک کشور سیستم بانکی را می توان به یک قلب در بدن تشبیه کرد؛ همانگونه که قلب دو وظیفه مهم دریافت عصاره غذایی و سپس توزیع آن به اقصی نقاط بدن را از طریق رگها بعهده دارد، سیستم بانکی نیز دو وظیفه خطیر تجهیز منابع (جمع آوری سپرده ها) و تخصیص منابع (اعطای تسهیلات) را بعهده دارد؛ و همانگونه که اگر قلب مواجه با نارسایی گردد سگته به وقوع خواهد پیوست و سبب از کارافتادگی عضو یا فلج شدن بخش مهمی از بدن و یا حتی از بین رفتن شخص خواهد شد، سیستم بانکی نیز اگر به نحو صحیح عمل ننماید نتیجه آن عدم توسعه یافتگی و بروز بحران در بخشهای مختلف کشور خواهد بود.

با توجه به این توضیحات، بانک را می توان چنین تعریف نمود:

بانک مؤسسه ای خدماتی است که به جمع آوری یا تجهیز سپرده های مردم و تخصیص منابع و مصرف بهینه آن در جهت سیاستهای کلی اقتصادی کشور با ابزارهای پولی و اعتباری اقدام و همچنین موجبات تسهیل در پرداختها و انجام سایر خدمات بانکی را در چارچوب قوانین و مقررات فراهم می سازد.^۱

گفتار سوم: ماهیت پول امروزی^۲

گفتار عالمان و دانشمندان در باب ماهیت انواع پول، متفاوت است. برخی آن را حواله،^۳ رسید بدهی^۴ یا سند^۵ می شمارند. ولی اکثر فقهای معاصر^۶ معتقدند که پول های فعلی، مالیت اعتباری دارند. در این زمینه محقق خوئی (ره) می نویسد:

«تمامی پول های کاغذی از قبیل دینارهای عراقی یا لیره های انگلیسی یا دلارهای آمریکایی یا ریال های ایرانی و امثال آنها مالیت دارند. زیرا از طرف هر یک از دولت ها نسبت به پول های کاغذی خود، قیمتی

۱. رک: همان، صص ۲-۴.

۲. مطالب این مبحث، از مقالات «پول جدید از نگاه اندیشمندان» و «پول امروز، مثلی یا قیمی یا ماهیت سوم؟»، نوشته احمدعلی یوسفی، اقتباس شده. برای دانستن تفصیلی مطالب این بحث می توانید مراجعه کنید به: مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ج ۱۶، صص ۱۰۸-۱۵۰؛ و مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ج ۱۴، صص ۹۵-۱۲۲.

۳. سید محمد حسینی بهشتی، بانکداری ربا و قوانین مالی اسلام، ص ۱۰۶؛ یوسف القرضاوی، فقه الزکاة، ج ۱، ص ۲۷۳؛ دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، پول در اقتصاد اسلامی، صص ۵۱، ۵۲، ۷۸، ۹۳.

۴. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، پول در اقتصاد اسلامی، ص ۲۰.

۵. توتونچیان، مجموعه مقالات (اولین مجمع بررسی های اقتصاد اسلامی)، ش ۳، صص ۱۵ و ۲۰.

۶. ناصر مکارم شیرازی، مجله نور علم، ش ۲۱، ص ۲۷؛ سید کاظم حائری، الاوراق المالیه الاعتباریه، دومین مجمع بررسی های اقتصاد اسلامی، سال ۱۳۶۹ هـ ش؛ سید محمود هاشمی شاهرودی، مجله فقه اهل بیت، ش ۲، سال اول، ص ۵۹؛ مرتضی مطهری، ربا، بانک- بیمه، ص ۱۷۷.

معین شده که در تمام مملکت مورد قبول و رایج است، و بدین جهت مالیت پیدا نموده و هر موقعی بخواهند از اعتبار و مالیت ساقط می‌نمایند.^۱

البته در اینکه این ارزش و اعتبار از ناحیه عرف و عقلا به پول داده می‌شود یا از ناحیه حکومتها، دیدگاهها مختلف است؛ اما آنچه صحیح تر به نظر می‌رسد آن است که در ارزش پیدا کردن پولها، هم حکومتها دخیلند و هم مردم.

با توجه به این که عنوان "مال" یک امر عرفی و عقلایی است؛ هر چیزی که در نظر عرف و عقلا مطلوبیت پیدا کند و در نتیجه، مورد عرضه و تقاضا واقع شود، "مال" به حساب می‌آید؛ و از آنجا که عرف و عقلا یک نوع ارزش مبادله‌ای را برای پول کاغذی و الکترونیکی جعل و اعتبار کرده‌اند؛ و دارندگان این پول‌ها این احساس را دارند که واجد و صاحب شیء ارزشمندی هستند که می‌توانند به وسیله آن، انواع مختلف کالاها و خدمات تولیدی با ارزش را به دست آورند، این دید و نظر به پول، بدان معناست که پول قادر به ذخیره ارزش مبادله‌ای است؛ و وقتی پول بتواند ارزش مبادله‌ای را ذخیره کند، "مال" است؛ زیرا ارزش مبادله‌ای همان "مالیت" است.

حال برای اینکه روشن شود که پول کنونی (اعم از اسکناس و پول تحریری) مال "مثلی" است یا "قیمی" یا اینکه اساساً ماهیت سومی دارد، به کلام آیه‌الله شهید سید محمد باقر صدر (ره) اشاره می‌کنیم؛ ایشان در این زمینه می‌نویسد:

«پولهای کاغذی اگر چه مال مثلی می‌باشند، ولی مثل آن، صرفاً همان ورق و قیمت ظاهری آن نمی‌باشد، بلکه هر آن چیزی که قیمت واقعی آن را مجسم و بیان کند، مثل پول محسوب می‌شود.»^۲

از کلام این شهید بزرگوار، دو مطلب به دست می‌آید: اولاً پول کالای "مثلی" است. و ثانیاً قدرت خرید پول نیز از اوصاف دخیل در "مثلی بودن" پول به شمار می‌رود.

لذا بنابر آنچه فقهاء، در تعریف مثلی آورده اند،^۳ می‌توان اظهار داشت که از نظر عرف و عقلا «پول کاغذی و اسکناس» به اعتبار ارزش مبادله‌ای، "مثلی" است؛ همچنین حقیقت «پول تحریری» ارزش مبادله‌ای اعتباری محض است؛ که در نظر عرف و عقلا هر واحد ارزش مبادله‌ای آن، همسان و مثل سایر واحدهای دیگر آن است.

۱. سید ابوالقاسم خویی، توضیح المسائل، ص ۴۹۷.

۲. سید محمد باقر صدر، الاسلام یقود الحیاء، ش ۶، ص ۱۹؛ به نقل از احمد علی یوسفی، ماهیت پول، ص ۱۶۷.

۳. سید محمد کاظم یزدی طباطبایی، حاشیة المکاسب، ج ۱، ص ۹۶؛ محمد حسین اصفهانی، حاشیة کتاب المکاسب، ج ۱، ص ۳۵۶؛ سید ابوالقاسم خویی، مصباح الفقاهة، ج ۳، ص ۱۵۲؛ سید محسن حکیم، نهج الفقاهة، ج ۱، ص ۱۳۹؛ میرزا جواد تبریزی، ارشاد الطالب، ج ۲، ص ۱۶۸؛ شیخ انصاری، کتاب المکاسب، ج ۳، ص ۲۰۹؛ امام خمینی، کتاب البیع، ج ۱، ص ۴۹۱.

حال با توجه به اینکه پول های کاغذی و تحریری به لحاظ ارزش مبادله‌ای و قدرت خرید، "مثلی" محسوب می‌گردند، این پرسش به ذهن می‌آید که آیا پول تحریری (الکترونیکی) و کاغذی (اسکناس) را می‌توان همانند درهم و دینار و سایر اموال مثلی و قیمی دانست و آیا ویژگیهای این دو نوع پول، آنها را از زمره مثلی و قیمی خارج نساخته و ماهیت سومی، غیر از مثلی و قیمی را برای آنها اثبات نمی‌کند؟ در پاسخ به پرسش فوق، باید گفت پول‌های پیشین (سکه های طلا و نقره) با پول تحریری و اسکناس، تفاوت‌های اساسی دارند که برخی از آنها عبارتند از:

۱- طلا و نقره، چه آن هنگام که در مبادلات به صورت وزنی مورد استفاده قرار می‌گرفتند، و چه زمانی که به صورت مسکوک مبادله می‌شدند، با صرف نظر از جنبه پولی و ارزش مبادله‌ای آنها، دارای ارزش استعمالی (فائده مصرفی) بوده اند؛ در حالی که پول‌های کاغذی کنونی با صرف نظر از ارزش مبادله‌ای، هیچ گونه ارزش استعمالی نداشته، فایده‌ای هم بر آنها مرتب نمی‌گردد. در پول تحریری نیز، با صرف نظر از ارزش مبادله‌ای اعتباری آن، چیز دیگری وجود ندارد؛ زیرا همان گونه که پیش از این بیان شد، پول تحریری همان ارزش مبادله‌ای عام است.

۲- اصل ارزش مبادله‌ای در اسکناس و پول تحریری، اعتباری و قراردادی است؛ در حالی که در طلا و نقره، امری غیر قراردادی است.

۳- برای اینکه طلا و نقره به عنوان پول وارد مبادلات گردند، تنها به یک اعتبار از ناحیه عرف و عقلا نیاز داشتند؛ و آن اعتبار کردن ارزش مبادله‌ای آن به عنوان معیار سنجش سایر ارزش‌های مبادله‌ای کالاها و خدمات بود. اما برای اینکه کاغذهای خاصی به عنوان پول در مبادلات پذیرفته گردد، حداقل دو اعتبار و قرارداد مورد نیاز بود. یکی اعتبار ارزش مبادله‌ای برای آن کاغذ خاص؛ دوم اعتبار ارزش مبادله‌ای آن به عنوان معیار سنجش. این دو نوع اعتبار، در پول تحریری نیز مورد نیاز است.

۴- در طلا و نقره، به ویژه زمانی که به صورت وزنی در مبادلات مورد استفاده قرار می‌گرفت، امکان نظر استقلالی به آن، به لحاظ ارزش استعمالی (فائده مصرفی) موجود در آن، از طرف عرف و عقلا وجود داشت؛ در حالی که در پول های فعلی، برای چنین دید و نظری از ناحیه عرف و عقلا، وجهی وجود ندارد. زیرا پول‌های فعلی ارزش استعمالی (فائده مصرفی) ندارند.

با توجه به تفاوت‌های اساسی که بین طلا و نقره و بین پول‌های فعلی وجود دارد، به نظر می‌رسد که پول‌های فعلی ماهیتی غیر از ماهیت پول‌های صدر اسلام دارد؛ یا لاقلاً از نظر مصداق یک پدیده مستحدثه اند. بنابر این پول‌های کنونی را نمی‌توان در تمام جهات به پول‌های گذشته ملحق کرد.^۱

۱. شایان ذکر است که اساس این نظریه در کتاب «ماهیت پول و راهبردهای فقهی و اقتصادی آن» تألیف سید عباس موسویان، انعکاس یافته که در این جا بصورت مختصر آمده است.

گفتار چهارم : معاملات موجود در بانکداری اسلامی

قبل از اینکه به بیان معاملات موجود در نظام بانکی کشور بپردازیم، لازم است از باب مقدمه، تعریفی از عقد و قرارداد ارائه نمائیم و پس از آن، عقود شرعی بکار رفته در معاملات بانکی را تشریح کنیم.

۱- تعریف عقد و قرارداد

عقد

عقد در لغت به معنی گره زدن و نقیض گشودن و بازکردن است؛^۱ و در اصطلاح عبارت است از «بستن و گره زدن یک التزام به التزام دیگر»^۲ البته موضوع عقد ممکن است فقط ایجاد تعهد و التزام نباشد؛ بلکه می تواند انتقال و تملیک مالی، باشد؛ لذا برای رفع اشکال مذکور، بهتر آن است که عقد را به شرح زیر تعریف کنیم : « قرار مرتبط به قرار دیگر»^۳ یعنی تعهد و جعلی که مرتبط با تعهد و قرار دیگر باشد. برخی حقوق دانان معاصر، عقد را این گونه تعریف کرده اند: « توافق اراده یک یا چند شخص در مقابل یک یا چند شخص دیگر مبنی بر تعهد بر انجام امری و یا تملیک مالی»^۴

قرارداد

قرارداد در لغت به معنای اتفاق دو یا چند تن در امری می باشد و طبق تعریف عبارت است از قبول و تعهد بر انجام امر یا عدم انجام آن، یا ایفاء موضوعی که مورد نظر دو طرف قرارداد است . بنابراین قرارداد مترادف با عقد و عمدتاً در ارتباط با عقود غیر معینه^۵ و بعضاً در ارتباط با عقود معینه بکار میرود.^۶

۲- عقود شرعی استفاده شده در نظام بانکی

در یک تقسیم بندی کلی، فعالیت های بانکی به جانب تجهیز منابع، جانب تخصیص منابع و خدمات بانکی طبقه بندی می شود. لذا در این نوشتار هم به منظور بررسی فعالیتهای بانکی، دسته بندی مذکور، لحاظ می شود و عقود شرعی بکار رفته در نظام بانکی کشور در این تقسیم بندی ارائه می گردد.

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۲۹۶.

۲. سید کاظم حائری، فقه العقود، ج ۱، ص ۱۸۳.

۳. محقق اصفهانی، حاشیه کتاب المکاسب، ج ۱، ص ۱۴۳.

۴. محمدرضا خاوری، حقوق بانکی، ص ۶۶؛ به نقل از سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، ص ۵۲.

۵. منظور از عقود معینه آن دسته از عقود و قراردادهایی است که در قانون مدنی از آنها نام برده شده است و هر یک دارای شرایط و قواعد خاصی می باشد.

۶. سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، ص ۵۳.

۲-۱- فعالیتهای بانکی در جانب تجهیز منابع

تجهیز منابع پولی عبارت است از استفاده از شیوه ها و ابزارهای مالی گوناگون، برای جمع آوری وجوه مالی مردم و اعطای تسهیلات. طبق قانون عملیات بانکی بدون ربا، تجهیز منابع پولی، تحت عنوان سپرده قرض الحسنه و سپرده سرمایه گذاری مدت دار انجام می پذیرد؛^۱ که در ادامه، هریک بصورت جداگانه توضیح داده خواهد شد.

(۱) سپرده قرض الحسنه (عقد قرض):

سپرده قرض الحسنه نیز می تواند به صورت جاری و پس انداز باشد. ماهیت سپرده های قرض الحسنه پس انداز و سپرده های قرض الحسنه جاری همان گونه که از نام گذاری آنها پیداست، قالب قرض می باشد.^۲ "قرض" به مالی گفته می شود که انسان به ضمان، آن را ملک دیگری نماید؛ به این شرط که به عهده قرض گیرنده باشد که خود آن مال، یا مثل یا قیمت آن را به قرض دهنده بپردازد؛^۳ آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا، قرض الحسنه را اینگونه تعریف می کند:

«قرض الحسنه عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین (قرض دهنده) مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر (قرض گیرنده) تملیک می کند، که قرض گیرنده مثل و یا در صورت عدم امکان، قیمت آن را به قرض دهنده رد نماید.»^۴

این روش از تجهیز منابع یا اعطای تسهیلات، با اهداف خیرخواهانه و کمک به نیازمندان و غیر انتفاعی است؛ یعنی بانک، بابت منابع قرض داده شده سودی دریافت نمی کند؛ لذا اشتراط هرگونه زیاده اعم از زیاده عینی یا حکمی، و شرط مصرح یا ارتکازی سبب ربوی شدن این قراردادها می شود.

با توجه به تأکیدات فراوان در آیات و روایات، در مورد قرض دادن به کسانی که نیازمندند و پاداش و اجر معنوی آن نزد خداوند، در قانون عملیات بانکی بدون ربا، علاوه بر آنکه در بخش تجهیز منابع بخشی از سپرده ها بصورت قرض الحسنه پیش بینی گردیده است، اعطاء تسهیلات قرض الحسنه نیز بصورت یکی از اهداف نظام بانکی تعیین گردیده است.^۵

۱. جواد ایروانی، پول و بانکداری اسلامی، ص ۲۵۲.

۲. قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، فصل دوم، تجهیز منابع پولی.

۳. امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۶۵۱.

۴. آیین نامه های قانون عملیات بانکداری بدون ربا (بهره)، ماده ۱۵.

۵. سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، ص ۱۰۱.

(۲) سپرده های سرمایه گذاری مدت دار (عقد وکالت)

«سپرده های ثابت یا مدت دار وجوهی است که اشخاص یا مؤسسات حقوقی با انگیزه کسب درآمد به بانک می سپارند.»^۱

طبق تبصره ماده ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا، قالب حقوقی سپرده های سرمایه گذاری مدت دار، وکالت بوده و در این سپرده ها بانک از طرف سپرده گذاران وکیل است که سپرده آنها را در قالب یکی از عقود مندرج در همین تبصره به کارگیرد.^۲ طبق ماده ۴، بانک ها می توانند اصل سپرده های سرمایه گذاری مدت دار را تعهد یا بیمه کنند. سود حاصل از بکارگیری این سپرده ها طبق ماده ۵ این قانون، بین سپرده گذار و بانک تقسیم می شود.

آنچه در این نوع سپرده گذاری رخ می دهد عبارت اند از:

الف) سپرده گذاری در قالب عقد وکالت می باشد؛ به این معنا که بانک از طرف سپرده گذار وکیل می باشد.

ب) بانک به عنوان وکیل موظف است این سپرده ها را در قالب یکی از عقود اسلامی، واگذار کرده و یا خود سرمایه گذاری کند.

ج) بانک می تواند اصل سپرده ها را بیمه و یا اینکه ضمانت کند.

د) نرخ سود در این سپرده ها نباید از قبل مشخص باشد.

ه) با توجه به اینکه بانک اطمینان دارد که از بکارگیری مجموع سپرده ها سود کسب می کند، طبق نظر کارشناسی خود، نرخ را تحت عنوان نرخ سود علی الحساب در ابتدای سپرده گذاری به سپرده گذاران اعلام می کند.

و) سود علی الحساب به صورت دوره ای (ماهانه، فصلی یا سالیانه) پرداخت می شود.

ز) با توجه به اینکه در ابتدای دوره، غالباً هنوز سودی از بکارگیری سپرده سپرده گذار حاصل نشده، سود علی الحساب پرداختی در قالب قرض پرداخت می شود.

۱. پژوهشکده مالی و اعتباری، بانکداری اسلامی، ص ۱۵؛ به نقل از محمد جواد محقق نیا و همکاران، درآمدی بر شاخص

های بانکداری اسلامی، ص ۲۲۸.

۲. عقود مندرج در این تبصره عبارتند از: مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، خرید و فروش اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله.

ح) در پایان دوره و با مشخص شدن سود قطعی حاصل از بکارگیری سپرده ها، بانک، سود علی الحساب پرداخت شده را از سود قطعی کسر می کند؛ که در این مورد سه حالت ممکن است رخ دهد:^۱

اول: آنکه سود قطعی مطابق با سود علی الحساب باشد؛ در این صورت بانک سود علی الحسابی را که در قالب قرض به سپرده گذار پرداخت کرده بود، از سود قطعی استیفا می کند.

دوم: آنکه سود قطعی بیشتر از سود علی الحساب باشد؛ در این صورت بانک پس از کسر سود علی الحساب پرداخت شده، باقی مانده سود را به سپرده گذار پرداخت می کند.

سوم: آنکه سود قطعی کمتر از سود علی الحساب باشد؛ در این صورت بانک همان سود علی الحساب پرداخت شده را قطعی قلمداد نموده و مبلغی را از سپرده گذار پس نمی گیرد. این امر تحت عنوان مصالحه رخ می دهد؛ به این بیان که بانک مبالغی را که تحت عنوان سود علی الحساب به سپرده گذار قرض داده بود، با سود قطعی مصالحه می کند. (البته باید توجه داشت که در مورد اخیر، مستند قانونی وجود ندارد، بلکه عملکرد قریب به سه دهه اخیر بانکداری، مؤید این مطلب است).

ط) سپرده گذاری به همراه دو شرط زیر (مصرح یا ارتکازی) صورت می گیرد:

۱. سپرده گذاری به شرط قرض؛ یعنی سپرده گذار شرط می کند که بانک موظف است در دوره زمانی مشخص (ماهانه، فصلی یا سالانه) مبلغ معینی را به وی قرض دهد.

۲. قرض به شرط مصالحه؛ یعنی در صورتی که سود قطعی کمتر از سود علی الحساب باشد، بانک موظف است دین مشتری را به مقداری کمتر (سود قطعی) مصالحه کند.^۲

۲-۲- فعالیتهای بانکی در جانب تخصیص منابع

تخصیص منابع در سیستم بانکی، عبارت است از: عملیات اعتباری بانک ها، که موجبات انتقال منابع را از اشخاصی که مستقیماً مایل و یا قادر به مشارکت در فعالیتهای اقتصادی نیستند، به آنان که جهت انجام امور اقتصادی نیازمند سرمایه اند، فراهم ساخته و بدین ترتیب، نقش بسزایی در سرمایه گذاری، تولید، اشتغال و توزیع درآمد ایفا می نمایند.^۳

در سیستم بانکداری بدون ربا، از قراردادهای مشروع برای تخصیص منابع و اعطای تسهیلات استفاده می شود. در قانون بانکداری بدون ربا، مصوب سال ۱۳۶۲ش. تعداد ۱۳ عقد آمده است. افزون بر آنها در

۱. در تمامی حالات، سهم سود بانک نیز از سود قطعی کسر می شود و فرض بر آن است که سود قطعی واقعاً محاسبه می شود.

۲. محمد جواد محقق نیا و همکاران، درآمدی بر شاخص های بانکداری اسلامی، صص ۲۲۹-۲۳۰.

۳. محمد جواد محقق نیا و همکاران، درآمدی بر شاخص های بانکداری اسلامی، ص ۷۲.

سال ۱۳۸۸ش. سه عقد دیگر نیز، ذیل عنوان «عقود جدید تسهیلات اعطایی بانک ها»،^۱ به آئین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، افزوده شد.^۲ شیوه های تخصیص منابع پولی، باتوجه به ماهیت هر کدام، به پنج گروه «قرض الحسنه»، «قراردادهای مشارکتی»، «قراردادهای مبادله ای با بازدهی ثابت»، «قراردادهای مبادله ای با بازدهی متغیر» و «سرمایه گذاری مستقیم» تقسیم می شود.

در ادامه هر یک از این گروه ها را به اختصار توضیح می دهیم. البته با توجه به اینکه عقد قرض، در قسمت تجهیز منابع مطرح شد، در این قسمت از طرح مجدد آن خودداری می کنیم. همچنین با توجه به اینکه شیوه سرمایه گذاری مستقیم، در قالب حقوقی و عقد خاصی صورت نمی گیرد، بلکه بانک بخشی از منابع را در فعالیت های مستقیم اقتصادی، بعنوان سرمایه گذار بکار می برد، از ذکر آن بعنوان یک عقد شرعی، خودداری می کنیم.

*قراردادهای مشارکتی

بانک در این نوع عقود، با استفاده از منابع سپرده های سرمایه گذاری و دیگر منابعش، تمام یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالیتهای اقتصادی (تولیدی، تجاری یا خدماتی) را تأمین می کند و مطابق قراردادی که با صاحب کار منعقد می سازد، در سود آن سهم می شود؛ و سهم هیچیک از طرفین، پیش از اتمام فعالیت اقتصادی، معلوم نیست. آئین عقود عبارتند از: مضاربه، مزارعه، مساقات و مشارکت.

(۱) مضاربه

مضاربه عقدی است که بین دو نفر واقع می شود بر این اساس که سرمایه تجارت از یکی از آنها و کار از دیگری؛ و اگر سودی پیدا شود بین هر دو باشد.^۳ قانون گذار نیز مضاربه را اینگونه تعریف کرده است:

«مضاربه قراردادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مالک)، عهده دار تأمین سرمایه (نقدی) می

گردد؛ با قید اینکه طرف دیگر (عامل) با آن تجارت کرده و در سود حاصله شریک باشند.»^۴

صاحب سرمایه، مالک؛ و عامل، مضارب نامیده می شود؛ سرمایه مضاربه نیز باید وجه نقد باشد.

با توجه به تعریف، کاربرد مضاربه در امور بازرگانی اعم از بازرگانی داخلی و خارجی شامل صادرات و واردات می باشد؛ که در آن سرمایه لازم از سوی بانک تأمین و کار لازم در آن می باید تماماً توسط عامل انجام پذیرد.^۱

۱. استصناع، مباحه و خرید دین.

۲. جواد ابروانی، پول و بانکداری اسلامی، ص ۲۵۷.

۳. همان، ص ۲۶۰.

۴. امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۶۰۸.

۵. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، ماده ۳۶.

(۲) مزارعه

مزارعه عبارتست از شرکت در تولید زراعی و آن قرارداد و شرکتهی است میان کشاورز و صاحب زمین؛ به این ترتیب که صاحب زمین، زمین خود را در اختیار کشاورز می گذارد تا کشاورز در زمین مذکور زراعت کرده و حاصل، بین مزارع (صاحب زمین) و عامل به نسبتی که در عقد تعیین کرده اند، تقسیم گردد.^۲

قانون گذار منظور خود را از مزارعه اینگونه بیان می کند:

«مزارعه قراردادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مزارع)، زمین مشخصی را برای مدت معینی به طرف دیگر (عامل) می دهد تا در زمین مذکور زراعت کرده و حاصل، بین مزارع و عامل تقسیم گردد.»^۳

البته این عقد کاربردی در بانکداری فعلی ندارد.

(۳) مساقات

مساقات قرارداد یا معامله ای است که بین صاحب درخت و امثال آن با عامل، در مقابل حصه (سهم) مشاع معینی از ثمره، واقع می شود. (ثمره اعم است از میوه، برگ، گل و ... می باشد).^۴ قانون گذار نیز منظور خود را از مساقات، اینگونه بیان می کند:

مساقات معامله ای است که بین صاحب درخت و امثال آن، با عامل، در مقابل حصه مشاع معین از ثمره، واقع می شود. ثمره اعم است از میوه و برگ و گل و غیر آن.^۵

به موجب قسمتی از ماده ۱۷ فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک ها می توانند باغاتی را که در اختیار و تصرف خود دارند به مساقات بدهند.^۶

این عقد هم مانند مزارعه، کاربردی در بانکداری فعلی ندارد.

۱. سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، صص ۱۱۴-۱۱۵.

۲. امام خمینی، رساله نوین، ج ۲، ص ۱۶۴.

۳. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، ماده ۷۱.

۴. امام خمینی، رساله نوین، ج ۲، ص ۱۶۶.

۵. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، ماده ۷۴.

۶. سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، ص ۱۴۳.

(۴) مشارکت^۱

شرکت از دیدگاه فقهی قراردادی است که بین دو نفر یا بیشتر منعقد می شود؛ تا با مالی که بین آنان مشترک است، معامله (فعالیت اقتصادی) کنند.^۲

قانون گذار مشارکت را به دو بخش مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی تقسیم کرده؛ و تعاریف زیر را ارائه می دهد:

«مشارکت مدنی عبارت است از: در آمیختن سهم الشرکه نقدی و یا غیر نقدی به اشخاص حقیقی و یا حقوقی متعدد، به نحو مشاع، به منظور انتفاع، طبق قرارداد.

مشارکت حقوقی عبارت است از: تأمین قسمتی از «سرمایه» شرکت های سهامی جدید و یا خرید قسمتی از سهام شرکت های سهامی موجود.»^۳

هرگاه هدف شرکاء از ایجاد شرکت، صرفاً مبادرت به امور تجاری نباشد، آن را مشارکت مدنی گویند؛ اما اگر قصد و هدف شرکاء از ایجاد شرکت، پرداختن به امور تجاری باشد، آن را مشارکت تجاری یا حقوقی گویند.^۴

ویژگی های قراردادهای مشارکتی:

قراردادهای مشارکتی (که شامل مضاربه، مزارعه، مساقات، مشارکت می باشد.) ویژگی های خاصی دارند که آنها را از سایر قراردادها متمایز می کند. از ویژگی های عقود مشارکتی می توان به پیوند حقیقی کار و سرمایه اشاره کرد. در این عقود، کار و سرمایه در کنار هم فعالیت اقتصادی را پیش می برند و طرفیت، سود و زیان را با هم تقسیم می کنند و بر خلاف نظام بهره، سهم سرمایه، پیشتر تعیین نمی شود؛ بلکه بصورت درون زا، بستگی کامل به موفقیت فعالیت اقتصادی مورد نظر دارد. ویژگی دیگر این عقود نیز، کنترل و نظارت مستمر بانک بر عملکرد بنگاه اقتصادی است.^۵

***قراردادهای مبادله ای با بازدهی ثابت:**

بانک در این شیوه، با استفاده از منابع سپرده های سرمایه گذاری و دیگر منابعش با متقاضیان تسهیلات، قراردادهای مبادله ای منعقد می کند. این قراردادها ماهیت تملیکی دارند و بانک در جایگاه مؤسسه ای

۱. در آئین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب سال ۱۳۶۲ش. ۲ عقد از ۱۳ عقد شرعی بکار گرفته شده را

در قالب عقد مشارکت آورده اند که عبارتند از: ۱- مشارکت مدنی ۲- مشارکت حقوقی

۲. امام خمینی، *تحریر الوسیه*، ج ۱، ص ۶۲۳.

۳. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، مواد ۱۸ و ۲۳.

۴. سعید جمشیدی، *بانکداری اسلامی*، ص ۱۵۳-۱۵۴.

۵. جواد ایروانی، *پول و بانکداری اسلامی*، ص ۲۶۳.

انتفاعی با متقاضی تسهیلات، معامله می کند و حاصل آن، بدهی مدت دار مشتری است؛ که طبق زمان بندی مشخص باید پرداخت شود.

در این گونه قراردادها بانک همه یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالیت اقتصادی را تأمین می کند. سود بانک پس از بستن قرارداد و پیش از انجام فعالیت مورد نظر، معین است؛ و تحولات اقتصادی و تغییرات احتمالی آینده، بر میزان سود بانک، هیچ تأثیری ندارد. عقود یادشده عبارتند از: فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، خرید دین و مرابحه.

(۵) فروش اقساطی^۱ (بیع نسبه)

تسهیلات فروش اقساطی، همان عقد بیع نسبه می باشد که یکی از انواع بیع بوده و در آن ثمن به صورت کلی در ذمه و مؤجل می باشد.^۲

در این روش بانک، کالای مورد نیاز متقاضی را به صورت نقد خریداری کرده، با احتساب سود بانکی، به صورت نسبه اقساطی، به متقاضی می فروشد.

آیین نامه قانون بانکداری بدون ربا نیز فروش اقساطی را این گونه تعریف می کند:

«منظور از فروش اقساطی عبارت است از واگذاری عین به بهای معلوم به غیر، به ترتیبی که تمام یا قسمتی از بهای مزبور به اقساط مساوی یا غیر مساوی در سر رسید یا سر رسیدهای معین دریافت گردد.»^۳

(۶) اجاره به شرط تملیک

قرارداد اجاره به شرط تملیک، همان عقد اجاره می باشد، مشروط بر اینکه مستأجر پس از پایان دوره اجاره، مالک موضوع اجاره گردد. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا در این مورد می گوید:

«اجاره به شرط تملیک عقد اجاره ای است که در آن شرط شود مستأجر در پایان مدت اجاره و در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، عین مستأجره را مالک گردد.»^۴

۱. در آئین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب سال ۱۳۶۲ش. ۳ عقد از ۱۳ عقد شرعی بکار گرفته شده را در قالب فروش اقساطی و بیع نسبه آورده اند که عبارتند از: ۱- فروش اقساطی جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای

تولیدی ۲- فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات ۳- فروش اقساطی مسکن

۲. محمد جواد محقق نیا و همکاران، درآمدی بر شاخص های بانکداری اسلامی، ص ۲۳۶.

۳. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، ماده ۴۷.

۴. همان، ماده ۵۷.

اجاره به شرط تملیک از سه عقد خرید (اموال توسط بانک)، اجاره (به مستأجر) و واگذاری یا فروش (به مستأجر توسط بانک) تشکیل می‌گردد؛ و در بخش های تولید (صنعت، معدن و کشاورزی)، خدمات و مسکن کاربرد دارد.^۱

(۷) خرید دین

خرید دین به معنای پرداختن آن، قبل از رسیدن زمان پرداخت آن می باشد؛^۲ و در نزد بانکها، خرید اوراق و اسناد تجاری به بهایی کمتر از مبلغ اسمی را خرید دین گویند. در این روش نیز بانکها برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش مورد نیاز متقاضیان، اسناد مالی (طلب) مدت دار آنان را با احتساب سود بانکی، خریداری (تنزیل) می کنند.^۳

منظور از اوراق و اسناد تجاری آن دسته از اوراق و اسناد بهادار می باشد که مفاد آن حاکی از بدهی ناشی از معاملات تجاری باشد. منظور از مبلغ اسمی هم، مبلغی است که در متن اسناد و اوراق تجاری ذکر گردیده و حاکی از میزان دین یا بدهی می باشد که باید در سر رسید از سوی متعهد پرداخت گردد. بانکها در هنگام خرید اینگونه اوراق و اسناد تجاری، می بایست از حقیقی بودن دین و معتبر بودن متعهد اطمینان حاصل نمایند.^۴

(۸) مباحه

عقد مباحه یکی از انواع بیع است که در آن، فروشنده، در مقام فروش کالای خود، مقدار سرمایه (قیمت خرید) و سود خود، در این معامله را اظهار می دارد و با لحاظ آن سود، اقدام به انجام این معامله می کند؛ مثلاً «فروشنده می گوید: این کالا را به تو فروختم، به آنچه خریدم با این قدر سود؛ و مشتری قبول می کند».^۵

با توجه به این تعریف، عرضه کننده، می تواند به موجب این قرارداد، بهای تمام شده اموال و خدمات را به اطلاع متقاضی برساند؛ و سپس با افزودن سود مبلغ یا درصدی اضافی، آن را بصورت نقدی، نسیه دفعی یا اقساطی، در سر رسیدهای معین به متقاضی واگذار می کند. بانک ها میتوانند با هدف رفع نیازهای واحدهای

۱. سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، ص ۲۶۳.

۲. امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۶۴۹.

۳. سیدعباس موسویان، مقاله «ارزیابی قراردادهای و شیوه های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا»، مجله اقتصاد اسلامی، پاییز ۱۳۸۴، ص ۵.

۴. سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، ص ۲۷۶.

۵. امام خمینی (ره)، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵۴۶. برای مباحث فقهی عقد مباحه می توان مراجعه کرد به: شیخ مفید، المقنعة، ص ۶۰۵؛ شیخ طوسی، الخلاف، ج ۳، ص ۱۳۴؛ همو، المبسوط، ج ۲، ص ۱۴۱؛ محمد حسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۲۳، ص ۳۰۳.

تولیدی، خدماتی و بازرگانی و نیز برآورده ساختن نیازهای خانوارها در تهیه مسکن، طبق درخواست متقاضیان، به تهیه و تملک نیازهای آنان اقدام کنند؛ و سپس آن را در قالب عقد مباحه به ایشان واگذار نمایند.

کاربرد این قرارداد در نظام بانکی بدین صورت است که مشتری با مراجعه به بانک، اعلام می‌دارد به کالا یا خدمتی خاص نیازمند است؛ بانک نیز کالا یا خدمت مورد نظر را بصورت نقد، از تولید کننده خریداری می‌کند و بصورت اقساط به مشتری می‌فروشد. مباحه قابلیت های فراوانی دارد که در صورت توسعه یافتن میتواند جایگزین عقود همچون مضاربه، جعاله و فروش اقساطی گردد.^۱

ویژگی های عقود با بازدهی ثابت:

از ویژگی های عقود با بازدهی ثابت، وارد نشدن بانک به بازار حقیقی و کنار بودن آن از تحولات و نوسانات اقتصادی است؛ چرا که بانک در اینجا صرفاً واسطه وجوه است؛ و سود قطعی خود را دریافت می‌کند. بنابراین آنچه در این عقود، اهمیتی بیشتر دارد، درجه اعتبار وثیقه مشتری است؛ نه توجیه اقتصادی بنگاه اقتصادی. لذا برخی برآنند این عقود که «روش های ضعیف اسلامی» اند، هرچند کاربرد ساده تری از مشارکت در سود و زیان دارند، نمی‌توانند برای استفاده گسترده توصیه شوند. زیرا آنها نمی‌توانند ما را در نیل به اهداف اجتماعی و اقتصادی اسلام و ایده های عدالت خواهانه آن کمک نمایند.^۲

*قراردادهای مبادله ای با بازدهی متغیر:

همان گونه که گفته شد، این قراردادها ماهیت تملیکی دارند و بانک در جایگاه مؤسسه ای انتفاعی با متقاضی تسهیلات، معامله می‌کند و حاصل آن، بدهی مدت دار مشتری است. بانک در این عقود بخشی از سرمایه مالی مورد نیاز فعالیت اقتصادی یا پول مورد نیاز خانوار را تأمین می‌کند. با توجه به ماهیت این عقود، سود بانک نیز متغیر است و بستگی به تحولات اقتصادی و قیمت های نسبی در بازار حقیقی دارد. گاه این احتمال هست که سودی برای بانک به دست نیاید و بانک متحمل ضرر شود. عقود یادشده عبارتند از: معاملات سلف، جعاله و استصناع.

(۹) معاملات سلف (بیع سلم)

"سلف" یکی از انواع بیع است؛ و در لغت به معنی پیش خرید می‌باشد؛ و به آن «سلم» هم گفته می‌شود و آن عبارت است از خریدن کلی مدّت دار در مقابل ثمن نقد؛ بر عکس نسبه.^۳

قانون گذار نیز منظور خود را از معاملات سلف اینگونه توضیح می‌دهد:

۱. جواد ایروانی، پول و بانکداری اسلامی، صص ۲۷۱-۲۷۲.

۲. همان، ص ۲۷۲.

۳. امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵۴۳.

«منظور از معامله سلف پیش خرید نقدی محصولات تولیدی به قیمت معین می باشد. (با توجه به ضوابط شرعی)»^۱

در این روش، بانکها برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش مورد نیاز متقاضیان، بخشی از محصول آینده متقاضی را پیش خرید می کنند و بطور معمول، با احتساب سود بانکی، به فروشنده سلف وکالت می دهند تا با قیمت معین، محصول را فروخته، پولش را در سر رسید به بانک تحویل دهد.^۲

(۱۰) جعاله

جعاله عبارت است از انجام عملی معین در مقابل اجرتی معلوم (جعل)؛ و یا التزام شخص (جاعل) یا کارفرما به ادای مبلغ، یا اجرت معلوم (جعل)، در مقابل انجام عمل معین. طرفی را که عمل را انجام میدهد عامل یا پیمانکار نامیده و طرفی را که کار را ارجاع میکند جاعل یا کارفرما می نامند.^۳ آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز در مورد جعاله می نویسد:

«از نظر این آیین نامه جعاله عبارت است از التزام شخص جاعل یا کارفرما به ادای مبلغ یا اجرت معلوم (جعل) در مقابل انجام عملی معین، طبق قرارداد»^۴

در جعاله واجب نیست که عوض، مشخص باشد؛ بلکه عوض نامشخص نیز درست است. البته به موجب قانون عملیات بانکی بدون ربا، «مشخص بودن عوض» پذیرفته شده است.

جعاله در بخش های بازرگانی، تولیدی (صنعت، معدن، کشاورزی) و خدماتی کاربرد داشته و بانک ها می توانند بعنوان عامل (پیمانکار) یا عندالاقضاء به عنوان جاعل (کارفرما) مبادرت به جعاله نمایند. امروزه اکثر کارهای عمرانی واحدهای تولیدی و خدماتی از طریق جعاله یا قرارداد پیمانکاری واگذار می گردد.^۵

(۱۱) استصناع

به سفارش ساخت کالا استصناع گفته می شود؛ استصناع یکی از قراردادهای جدیدی است که از سال ۱۳۸۸ ش. در قانون عملیات بانکی بدون ربا وارد شد که به موجب آن، یکی از طرفین در مقابل مبلغی معین، متعهد به ساخت (تولید، تبدیل و تغییر) اموال منقول و غیر منقول، مادی و غیر مادی، با مشخصات مورد تقاضا و تحویل آن در زمانی معین، به طرف دیگر می شود. بانک ها می توانند برای گسترش بخش های تولیدی از

۱. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، ماده ۴۰.

۲. سیدعباس موسویان، مقاله «ارزیابی قراردادهای و شیوه های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا»، مجله اقتصاد اسلامی، پاییز ۱۳۸۴، ص ۵.

۳. امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵۸۶.

۴. آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، ماده ۶۶.

۵. سعید جمشیدی، بانکداری اسلامی، صص ۲۸۱-۲۸۲.

قبیل صنعت و معدن، مسکن و کشاورزی، تسهیلات لازم را به مشتریان در قالب قرارداد استصناع اعطا نمایند. نیز می‌توانند ساخت موضوع استصناع را در قالب قرارداد استصناع دیگر به سازنده واگذار کنند. در قرارداد استصناع، مردم عادی یا بنگاه‌های اقتصادی، برای تهیه کالاهای مورد نیاز خود، به سازنده آن کالاهای سفارش ساخت می‌دهند. سازنده متعهد می‌شود کالای مورد نظر را با مشخصات معین بسازد و در تاریخ مشخص تحویل دهد. سفارش دهنده نیز متعهد می‌شود، مبلغی معین را طبق زمان بندی مشخص، بپردازد. (برای مثال، ۲۵ درصد پیش پرداخت، ۵۰ درصد زمان تحویل و ۲۵ درصد دو ماه پس از تحویل)^۱

عموم فقیهان معاصر شیعه قرارداد استصناع را عقدی صحیح می‌دانند؛ هرچند درباره ماهیت آن، اختلاف نظرهایی وجود دارد؛ برخی مانند آیت الله خامنه‌ای آن را از مصادیق بیع دانسته‌اند؛ برخی همچون آیت الله بهجت و آیت الله حسینی شاهرودی آن را نوعی اجاره می‌دانند؛ عده‌ای از جمله آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله جوادی آملی آن را عقد مستقل و مشمول عموماً صحت عقود به شمار آورده‌اند؛ برخی مانند آیت الله نوری همدانی هر سه قالب: بیع، اجاره و عقد مستقل را برای تصحیح آن، موجه شمرده‌اند؛ و برخی مانند آیت الله صافی گلپایگانی آن را در قالب عقد صلح صحیح دانسته‌اند. آیت الله مکارم شیرازی معتقد است قرارداد مزبور در صورتی صحیح است که ویژگی‌های جنس مورد نظر از تمام جهات تعیین شود و سفارش دهنده نیز تمام پول را بپردازد. در غیر این صورت قرارداد صوری است؛ و به هنگام آماده شدن جنس برای تحویل، معامله نهایی صورت می‌گیرد؛ و در این صورت احکام بیع را دارد.^۲

ویژگی‌های عقود با بازدهی متغیر

وارد شدن بانک به بازار حقیقی و تناسب سود بانک با تحولات اقتصادی، از ویژگی‌های مهم عقود با بازدهی متغیر است. در این عقود، بانک با انعقاد قرارداد همانند بنگاهی اقتصادی، وارد بازار حقیقی می‌شود. بانک در عقد سلف، مالک مقدار معینی کالا است که ارزش آن متأثر از تحولات اقتصادی آینده خواهد بود. در عقد جعاله و استصناع نیز متعهد به انجام عملی است که هزینه‌هایی واقعی را می‌طلبد و میزان آن بستگی به تغییرات قیمت‌های نسبی و وضعیت کلی اقتصاد دارد.

در مجموع می‌توان گفت در عقود مشارکتی، صاحبان سرمایه و بانک در تمام تحولات و مخاطرات، با صاحب کار اقتصادی همراهند و در نتایج و پیامدهای فعالیت اقتصادی با یکدیگر سهیمند. در عقود با بازدهی ثابت، صاحبان سرمایه و بانک بجز تبعات کاهش شدید ارزش پول، از دیگر مخاطرات برکنارند و سود خود را بطور ثابت و معین دریافت می‌کنند. در عقود با بازدهی متغیر نیز مخاطرات خارج از بنگاه

۱. جواد ایروانی، پول و بانکداری اسلامی، صص ۲۷۶-۲۷۷.

۲. استفتاء از مراجع. رک: اکبر کمیجانی و محمد نقی نظرپور، «چگونگی کاربرد عقد استصناع در قانون عملیات بانکی بدون ربا»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش ۳۰، صص ۸۸-۹۰.

نظیر تغییرات قیمت محصول بر اثر عواملی مانند تغییر سلیقه مصرف کنندگان، تغییر فناوری تولید، تغییر مقررات صادرات و واردات و دیگر تحولات اقتصادی، از صاحب کار به صاحب سرمایه منتقل می شود.^۱

۳-۲- خدمات بانکی

امروز طیف وسیعی از خدمات در بانک ها ارائه می شود که می توان به دریافت و پرداخت حوالجات بانکی، دریافت قبوض، پرداخت حقوق کارکنان، خرید و فروش ارز و طلا، نگهداری اشیاء گرانبها و اسناد مردم، وکالت و وصایت، صدور ضمانت نامه های بانکی، گشایش اعتبارات اسنادی و خرید و فروش اوراق بهادار اشاره کرد. عمده فعالیت های ذکر شده، ماهیت غیر ربوی داشته و بانک در ازای انجام خدمت مشخص، کارمزد دریافت می کند؛ لذا از ذکر توضیحات بیشتر پیرامون این معاملات، خودداری می کنیم.

۱. جواد ایروانی، پول و بانکداری اسلامی، ص ۲۷۹.